

Олена НЕВМЕРЖИЦЬКА,

orcid.org/0000-0002-9911-9735

доктор педагогічних наук,

професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) *nhelen750@gmail.com*

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано різні підходи до визначення поняття «музейна педагогіка». Актуалізовано роль музеїв у процесі навчання і виховання молодого покоління. Акцентовано на освітньому потенціалі музейних експозицій (розвиток цілісного уявлення про навколишній світ, емоційної сфери, розвиток моральних почуттів, аксіологічне становлення особистості тощо). Встановлено, що використання музейних експозицій як засобу навчання і виховання традиційно здебільшого відбувається у формі несистемних відвідувань музеїв. Натомість сьогодні постає завдання створення системи музейної освіти. Її теоретичні основи обґрунтовуються такою галуззю як музейна педагогіка.

Констатовано, що ідеї музейної педагогіки отримали розвиток упродовж століть, однак у педагогічній науці немає однастайності щодо визначення поняття «музейна педагогіка». На основі аналізу наукової літератури встановлено, що музейну педагогіку розглядають як галузь науки загалом та галузь педагогіки, зокрема (Т. Белюшова), наукову дисципліну (Г. Байкеніч та О. Охрімчук; Н. Ковчин, В. Мазур), галузь діяльності та наукову дисципліну (Н. Кардаш, О. Дудар, В. Снагощенко), науку про виховання, міжгалузеву наукову дисципліну та посередницьку діяльність (І. Червінська), практичну складову музейної комунікації, сучасну освітню та педагогічну технологію, важливий компонент нового освітнього простору, потужний чинник відходу від стереотипних та запрограмованих знань, засіб формування власної системи цінностей, настанов та переконань особистості (О. Караманов) тощо.

Вказано, що відсутність однастайності у визначенні поняття «музейна педагогіка» може пов'язуватися із недостатнім науковим обґрунтуванням цієї галузі наукового знання, її міждисциплінарним характером. Наголошено на важливості усвідомлення того факту, що сьогодні в умовах не завжди простих реалій вкрай необхідною є тісна співпраця музейних установ та закладів освіти, задля різнобічного розвитку здобувачів освіти.

Ключові слова: музейна педагогіка, музейна освіта, музей, освітній процес, навчання, виховання, розвиток, школярі.

Olena NEVMERZHITSKA,

orcid.org/0000-0002-9911-9735

Doctor of Pedagogical Sciences,

Professor at the Department of General Pedagogy and Preschool Education

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *nhelen750@gmail.com*

MUSEUM PEDAGOGY: TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT

The article analyzes various approaches to defining the concept of "museum pedagogy". The role of museums in the process of education and upbringing of the young generation has been updated. Emphasis is placed on the educational potential of museum exhibits (development of a holistic view of the surrounding world, emotional sphere, development of moral feelings, axiological formation of personality, etc.). It has been established that the use of museum exhibits as a means of education and training traditionally mostly takes place in the form of unsystematic visits to museums. Instead, today the task of creating a system of museum education arises. Its theoretical foundations are substantiated by such a field as museum pedagogy.

It has been established that the ideas of museum pedagogy have been developed over the centuries, but there is no consensus in pedagogical science regarding the definition of the concept of "museum pedagogy". Based on the analysis of scientific literature, it was established that museum pedagogy is considered as a branch of science in general and a branch of pedagogy, in particular (T. Belofastova), a scientific discipline (G. Baikenich and O. Okhrimchuk; N. Kovchyn, V. Mazur), a field of activity and scientific discipline (N. Kardash, O. Dudar, V. Snagoshchenko), science of education, interdisciplinary scientific discipline and mediating activity (I. Chervinska), practical component of museum communication, modern educational and pedagogical technology, an important component of the new educational space, a powerful factor departure from stereotyped and programmed knowledge, a means of forming one's own system of values, instructions and convictions of the individual (O. Karamanov), etc.

It is indicated that the lack of unanimity in the definition of the concept of "museum pedagogy" may be associated with insufficient scientific justification of this field of scientific knowledge, its interdisciplinary nature. The emphasis is on the importance of realizing the fact that today, in the conditions of not always simple realities, close cooperation of museum institutions and educational institutions is extremely necessary for the all-round development of education seekers.

Key words: museum pedagogy, museum education, museum, educational process, learning, upbringing, development, schoolchildren.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку педагогіки пов'язаний із пошуком інноваційних шляхів реалізації освітнього процесу. Перед педагогічною наукою стоїть завдання не лише розробки нових технологій навчання і виховання, але й обґрунтування можливостей залучення до освітнього процесу якомога більшого кола суб'єктів.

Серед інституцій, залучених до процесу навчання і виховання молодого покоління, виділяються музеї. Історичні, краєзнавчі, художні, літературні тощо музеї, природні та ландшафтні заповідники володіють значним освітньо-виховним потенціалом. Опанування учнями музейним матеріалом забезпечує розвиток цілісного уявлення про навколишній світ, емоційної сфери, розвиток моральних почуттів, аксіологічне становлення особистості тощо. Музейні експонати є важливим засобом розвитку у школярів здатності реалізувати власний творчий потенціал у процесі сприймання, переживання, осмислення культурних цінностей.

Однак використання музейних експозицій як засобу навчання і виховання традиційно здебільшого відбувається у формі несистемних відвідувань музеїв. Натомість сьогодні постає завдання створення системи музейної освіти. Її теоретичні основи обґрунтовуються такою галуззю як музейна педагогіка.

Аналіз досліджень. Музейна педагогіка стала предметом досліджень Т. Белофасової (Белофасова, 2003), О. Дудар (Дудар, 2016), О. Караманова (Караманов, 2019), Н. Кардаш (Кардаш, 2015), Н. Ковчин (Ковчин, 2019), В. Мазура (Мазур, 2019), І. Удовиченко (Удовиченко, 2019), І. Червінської (Червінська, 2019) та ін. Автори розглядають теоретичні засади музейної педагогіки як науки, зосереджуються на історії її становлення, акцентують на її дидактичному, виховному та розвивальному потенціалі тощо. Так, І. Червінська стверджує, що феномену музею притаманний «... багатий резерв для науково-пізнавального, художньо-естетичного, розумового, морально-духовного та творчого розвитку учнів і професійного розвитку педагогів...» (Червінська, 2019: 20).

У науковій літературі акцентується на фахових проблемах музейної педагогіки, що потребують розв'язання. Зокрема, О. Дудар до них відносить: слабку поінформаність педагогів щодо потенціалу музейної педагогіки та специфіки викорис-

тання її здобутків в освітньому процесі; відсутність науково-методичної продукції (методичних рекомендацій, програм факультативів та гуртків, методичних розробок тощо) щодо практичного застосування напрацювань музейної педагогіки; відсутність у педагогів знань у галузі музеєзнавства, що стосуються, зокрема, організації музейного середовища, використання освітніх аспектів музейної комунікації тощо; відсутність партнерської взаємодії між закладами освіти та музеями, брак скоординованості їхньої співпраці, відсутність ресурсу інформування про освітні можливості виставкових фондів, їхню тематику, заходи, що реалізуються музеями тощо (Дудар, 2016: 18).

Натомість, І. Удовиченко виділяє низку принципів (підходів) музейної педагогіки, що актуалізуються на початку ХХІ ст. та спонукають до пошуку шляхів подолання вказаних вище проблем:

- аксіологічний підхід, що фокусується на загальнолюдських цінностях, які мають транслюватися у просторі музею;

- компетентнісний підхід, що передбачає надання особистості суб'єктності у комунікації та у сприйманні, набуття нею власного досвіду тощо;

- холистичний підхід, що передбачає пошук точок перетину різних культур, відкриті межі між культурами, сферами знань, музеями (Удовиченко, 2019: 101–102).

Відтак сьогодні науковцями ведуться пошуки інноваційних шляхів використання музейних експозицій в освітньому процесі, що, своєю чергою, збагачує здобутки музейної педагогіки як важливої галузі педагогічної науки.

Мета статті полягає у розгляді різних підходів до визначення поняття «музейна педагогіка».

Виклад основного матеріалу. Поняття «музейна педагогіка» увійшло до наукового обігу у Німеччині на початку ХХ ст. При цьому ідеї використання музейних експонатів як засобу навчання, виховання і розвитку особистості викристалізувалися у зарубіжній та вітчизняній педагогіці набагато раніше. Так, В. Снагошенко виділяє такі етапи розвитку вітчизняної музейної педагогіки:

- 1) ХVІІІ ст. – просвітницький. Цей етап характеризується зародженням музейної педагогіки, а також її ідей щодо освіти молодого людини;

- 2) І половина ХІХ ст. – освітньо-просвітницький. Це етап заснування освітніх музеїв, виник-

нення стаціонарних і пересувних педагогічних музеїв, початку співпраці музеїв і закладів освіти;

3) II половина XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст. – освітньо-виховний. У цей час відбувається зростання кількості музеїв, оновлюються форми і види їхньої роботи, організуються різноманітні виставки, зміцнюються зв'язки музеїв та освіти;

4) II половина 20-х рр. XX ст. – середина XX ст. – політико-просвітницький. Це етап, що пов'язується із руйнуванням дореволюційних традицій, формуванням кардинального іншого ставлення влади до музейних організацій, зміни освітньої парадигми, що вплинули на розвиток ідей музейної педагогіки;

5) 60-ті – 80-ті рр. XX ст. – суспільно-політичний етап, що характеризується новими підходами до розробки змісту і методів музейної педагогіки;

6) 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст. – комунікативний. На цьому етапі відбувається інтенсифікація розвитку музеїв, створених у закладах освіти, розвиток ідей, що враховують специфіку розвитку особистості, обґрунтування доцільності використання у музейно-освітній діяльності активних та інтерактивних форм і методів роботи (Снагощенко, 2010: 15–16).

І хоча ідеї музейної педагогіки розвиваються уже впродовж тривалого часу, у педагогічній науці немає одностайності щодо визначення поняття «музейна педагогіка».

Так, Т. Белофастова дає визначення музейної педагогіки як галузі науки загалом та галузі педагогіки, зокрема. У першому випадку, це галузь науки, яка досліджує історію, специфіку культурно-освітньої діяльності музеїв, методи впливу музейних експозицій на різні категорії відвідувачів, взаємодію музеїв з різними освітніми закладами. Натомість у другому випадку – це галузь педагогічної науки, що своєю метою вважає пошук шляхів передачі культурно-освітнього досвіду у музейному середовищі. До кола проблем музейної педагогіки, на переконання вченої, входять: специфіка реалізації освітнього процесу у просторі музею, форми і методи музейно-педагогічної роботи, види діяльності у музеї і специфіка керівництва такою діяльністю, експозиційна діяльність, прогнозування розвитку музеїв у напрямі реалізації ними педагогічної діяльності, моделювання нових форм і напрямів залучення особистості до культурної спадщини (Белофастова, 2023: 18–20).

Як наукову дисципліну визначають музейну педагогіку Г. Байкеніч та О. Охрімчук. Автори переконані, що ця наукова дисципліна розвива-

ється на перетині музеєзнавства, педагогіки і психології, мистецтва і краєзнавства і розглядає музей «як частину освітнього простору». Зміст музейної педагогіки полягає у зануренні учнів у середовище музею, їхній активній комунікації із першоджерелом. Результатом такої взаємодії стає розвиток історичної самосвідомості та морально-етичних цінностей школярів, їхньої активної громадянської позиції та критичного мислення, здатність формулювати самостійні судження тощо (Байкеніч & Охрімчук, 2021: 159).

Вітчизняна дослідниця Н. Ковчин, вважає, що музейна педагогіка є галуззю педагогічної науки, що будується на засадах науково-практичної діяльності та орієнтується на трансформацію культурно-освітнього досвіду в умовах музейного середовища (Ковчин, 2019: 57–58).

Як спеціальну наукову дисципліну, що вивчає форми комунікації, способи застосування музейних засобів у процесі передачі та сприймання інформації з точки зору педагогіки, визначає музейну педагогіку В. Мазур. Автор виділяє низку завдань цієї дисципліни:

- 1) дослідження закономірностей музейно-педагогічного процесу;
- 2) визначення специфіки педагогічного впливу музеїв на різні вікові категорії відвідувачів;
- 3) узагальнення досвіду освітньої діяльності музеїв і на цій основі формулювання науково-методичних рекомендацій;
- 4) з'ясування раціональних форм та методів співпраці музеїв з іншими закладами освіти (Мазур, 2019: 221).

Аналіз наукової літератури дав підставу Н. Кардаш стверджувати, що музейна педагогіка є галуззю діяльності та науковою дисципліною. Відтак авторка подає такі визначення: музейна педагогіка – це галузь діяльності із передачі культурного досвіду, що на засадах міждисциплінарного і поліхудожнього підходу здійснюється через педагогічний процес в умовах музейного середовища; музейна педагогіка – це наукова дисципліна на перетині музеєзнавства, педагогіки та психології, предметом розгляду якої є музей як освітня система (Кардаш, 2015: 47–48).

Галуззю діяльності вважає музейну педагогіку О. Дудар. На переконання автора, музейна педагогіка сприяє оптимізації передачі культурного досвіду, що здійснюється на засадах міждисциплінарного та поліхудожнього підходів в умовах педагогічного процесу, що реалізується в музейному середовищі. Одним з найголовніших завдань цієї галузі діяльності є активізація творчих здібностей особистості (Дудар, 2016: 22).

Як стверджує В. Снагощенко, поняття «музейна педагогіка» пройшло еволюцію від його трактування «як певного виду педагогічної діяльності в роботі з відвідувачами, в основному зі школярами, до інституювання наукової дисципліни і навчального предмета» (Снагощенко, 2010: 9). Відтак авторка формулює розлоге визначення цього терміна: «музейна педагогіка» – це наукова дисципліна, що інтегрує знання з музеєзнавства, педагогіки, психології, яка вивчає історію освітньої діяльності музею, вплив музейних форм комунікації на аудиторію, використовує музейно-освітнє середовище з метою розробки і впровадження нових методик, музейно-педагогічних програм у практичну діяльність» (Снагощенко, 2010: 9).

Вивчення вітчизняних та зарубіжних наукових джерел дозволило І. Червінській стверджувати, що музейна педагогіка є:

– наукою про виховання особистості засобами музею;

– міжгалузевою науковою дисципліною на стику музеєзнавства і педагогічних досліджень, що реалізують освітні цілі суспільства шляхом застосування специфічних форм музейної комунікації;

– посередницькою діяльністю, що забезпечує зв'язок між музеями, їх колекціями та відвідувачами. Відтак авторка узагальнює, що це теорія, яка відображає процес комунікації у просторі музею. Крім цього, предметом вивчення музейної педагогіки є історія освітньої діяльності музеїв, вплив музейних форм комунікації на аудиторію, розробка та впровадження нових методик та музейно-педагогічних програм в освітню практику тощо (Червінська, 2019: 18–19).

Проаналізувавши сутність сучасних освітніх парадигм, О. Караманов інтерпретує музейну педагогіку як:

– практичну складову музейної комунікації. Музейна педагогіка розробляє ефективні шляхи організації та побудови нових зв'язків між відвідувачами та матеріалами експозиції;

– сучасну освітню та педагогічну технологію. Музейна педагогіка пропонує стратегію та тактику ефективної взаємодії з відвідувачами музею, а також інноваційні підходи до навчання;

– важливий компонент нового освітнього простору. При цьому такий простір, на переконання автора, є безбар'єрним, багатофункціональним, має креативний дизайн та є комбінацією доступ-

ного освітнього середовища й сучасних інформаційно-комунікаційних технологій;

– потужний чинник відходу від стереотипних та запрограмованих знань. Це, своєю чергою, розвиває творче мислення та пізнавальні процеси особистості;

– засіб формування власної системи цінностей, настанов та переконань особистості. У просторі музейної педагогіки знаходять розвиток ідеї виховання особистості, пошуку нею власного стилю життя та поведінки, осмисленню та переосмисленню власних дій.

Відтак автор подає таке синтетичне визначення поняття «музейна педагогіка»: це «модель взаємної багатосторонньої комунікації закладу освіти та людини відповідного віку з музейним простором з метою соціалізації та розвитку творчих здібностей; синтез різноманітних наукових освітніх концепцій та педагогічних технологій, спрямованих на актуалізацію минулого, творче осмислення цінностей сучасності та проектування особистісного розвитку у майбутньому» (Караманов, 2019: 50).

Висновки. Відтак очевидно, в українському науковому дискурсі немає одностайності щодо визначення поняття «музейна педагогіка». Його розглядають як наукову галузь та галузь педагогіки, галузь діяльності та наукову дисципліну тощо. Ця обставина може вказувати на недостатнє наукове обґрунтування цієї галузі наукового знання, що лише недавно отримала інтенсивний розвиток в українському науковому полі. Це зовсім не означає, що ідеї музейної педагогіки не розвивалися у вітчизняному освітньому просторі, однак завдання створення системи музейної освіти актуалізувалося не так давно. Ускладнює дефінування поняття «музейна педагогіка» також міждисциплінарний характер цієї галузі знань. З одного боку, педагогіка намагається відповідати на запити музейних працівників, а з іншого – педагогіка намагається використовувати здобутки музеєзнавства. Безперечно, цей процес тривалий у часі і потребує глибшого переосмислення. Зрештою, вплив на дефінування музейної педагогіки має також підхід до її розуміння як теоретичної дисципліни чи практики впровадження теоретичних напрацювань у діяльність закладів освіти.

Важливо, що сьогодні в умовах не завжди простих реалій є усвідомлення необхідності тісної співпраці музейних установ та закладів освіти, що сприятиме різнобічному становленню здобувачів освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байкєніч Г., Охрїмчук О. Революція в музеї : посїбник щодо оновлення змісту експозицій шкільних музеїв. Дніпро : ЛІРА, 2021. 188 с.
2. Белофастова Т.Ю. Педагогічні засади діяльності музею як соціальнокультурного центру : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. Київ, 2003. 22 с.
3. Дудар О.В. Актуальність і перспективи музейної педагогіки. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки* : матеріали VI щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції, 21 квітня 2016 р. Київ, 2016. С. 16–24.
4. Караманов О. Музейна педагогіка в системі сучасної освітньої парадигми та поширення наукових знань. *Музейна педагогіка в науковій освіті : збірник тез доповідей учасників I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 листопада 2019 р., м. Київ*. Біла Церква : видавництво «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2019. С. 48–50.
5. Кардаш Н.В. Музейна педагогіка: ретроспективний аналіз. *Наукові записки [Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки : [збірник наукових статей]*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХV (125). С. 46–58.
6. Ковчин Н. Психолого-педагогічні аспекти музейної педагогіки як засобу формування особистості старшокласників. *Музейна педагогіка в науковій освіті : збірник тез доповідей учасників I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 листопада 2019 р., м. Київ*. Біла Церква : видавництво «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2019. С. 56–58.
7. Мазур В. Роль музеїв в активізації пізнавальної діяльності учнівської молоді. *Музейна педагогіка в науковій освіті : збірник тез доповідей учасників I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 листопада 2019 р., м. Київ*. Біла Церква : видавництво «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2019. С. 221–226.
8. Снагощенко В.В. Професійна підготовка майбутнього вчителя історії засобами музейної педагогіки : автореф. ... дис канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2010. 21 с.
9. Удовиченко І. Принципи музейної педагогіки в період переосмислення ролі музею в суспільстві. *Музейна педагогіка в науковій освіті : збірник тез доповідей учасників I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 листопада 2019 р., м. Київ*. Біла Церква : видавництво «Авторитет» ФОП Курбанова Ю. В., 2019. С. 99–102.
10. Червінська І. Музейна педагогіка як інструмент взаємодії закладів освіти і музеїв у сучасному соціокультурному просторі. *Освітні обрії*. 2019. № 2. С. 16–21.

REFERENCES

1. Baikienich H. & Okhrimchuk O. (2021) *Revoliutsiia v muzei* [Revolution in the museum] posibnyk shchodo onovleniia zmistu ekspozytzii shkilnykh muzeiv. – a guide to updating the content of school museum exhibits. Dnipro : LIRA. 188. [in Ukrainian]
2. Bielofastova T.Iu. (2003) *Pedahohichni zasady diialnosti muzeiu yak sotsialnokulturnoho tsentru* [Pedagogical principles of museum activity as a social and cultural center] avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kand. ped. nauk: 13.00.06. – dissertation abstract for obtaining the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.06. Kyiv, 22. [in Ukrainian]
3. Dudar O.V. (2016) *Aktualnist i perspektyvy muzeinoi pedahohiky* [Relevance and prospects of museum pedagogy]. *Doslidzhennia molodykh uchenykh u konteksti rozvytku suchasnoi nauky: materialy VI shchorichnoi vseukrainskoi naukoovo-praktychnoi konferentsii*, 21 kvitnia 2016 r. – Research of young scientists in the context of the development of modern science: materials of the VI annual All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, April 21, 2016. Kyiv, 16-24. [in Ukrainian]
4. Karamanov O. (2019) *Muzeina pedahohika v systemi suchasnoi osvitoi paradyhmy ta poshyrennia naukovykh znan* [Museum pedagogy in the system of modern educational paradigm and dissemination of scientific knowledge]. *Muzeina pedahohika v naukovii osviti : zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I vseukrainskoi naukoovo-praktychnoi konferentsii*, 28 lystopada 2019 r., m. Kyiv. – Museum pedagogy in science education: collection of abstracts of reports of the participants of the 1st All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, November 28, 2019, Kyiv. Bila Tserkva : vydavnytstvo «Avtorytet» FOP Kurbanova Yu. V., 48-50. [in Ukrainian]
5. Kardash N.V. (2015) *Muzeina pedahohika: retrospektyvnyi analiz* [Museum pedagogy: a retrospective analysis]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova]. Serii: Pedahohichni ta istorychni nauky : [zbirnyk naukovykh statei]* – Scientific notes [National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov]. Series: Pedagogical and historical sciences: [a collection of scientific articles]. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, CXXV (125). 46-58. [in Ukrainian]
6. Kovchyn N. (2019) *Psykholoho-pedahohichni aspekty muzeinoi pedahohiky yak zasobu formuvannia osobystosti starshoklasnykiv* [Psychological and pedagogical aspects of museum pedagogy as a means of personality formation of high school students]. *Muzeina pedahohika v naukovii osviti : zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I vseukrainskoi naukoovo-praktychnoi konferentsii*, 28 lystopada 2019 r., m. Kyiv. – Museum pedagogy in science education: collection of abstracts of reports of the participants of the 1st All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, November 28, 2019, Kyiv. Bila Tserkva : vydavnytstvo «Avtorytet» FOP Kurbanova Yu. V. 56-58. [in Ukrainian]
7. Mazur V. (2019) *Rol muzeiv v aktyvizatsii piznavalnoi diialnosti uchnivskoi molodi* [The role of museums in activating the cognitive activity of schoolchildren]. *Muzeina pedahohika v naukovii osviti : zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I vseukrainskoi naukoovo-praktychnoi konferentsii*, 28 lystopada 2019 r., m. Kyiv. – Museum pedagogy in science education: collection of abstracts of reports of the participants of the 1st All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, November 28, 2019, Kyiv. Bila Tserkva : vydavnytstvo «Avtorytet» FOP Kurbanova Yu. V. 221-226. [in Ukrainian]

-
8. Snahoshchenko V.V. (2010) Profesiina pidhotovka maibutnoho vchytelia istorii zasobamy muzeinoi pedahohiky [Professional training of the future history teacher by means of museum pedagogy] avtoref. ... dys kand. ped. nauk : 13.00.04. – dissertation abstract for obtaining the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04. Kyiv. 21. [in Ukrainian]
9. Udovychenko I. (2010) Pryntsypy muzeinoi pedahohiky v period pereosmyslennia roli muzeiu v suspilstvi [The principles of museum pedagogy in the period of rethinking the role of the museum in society]. Muzeina pedahohika v naukovii osviti : zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 28 lystopada 2019 r., m. Kyiv. – Museum pedagogy in science education: collection of abstracts of reports of the participants of the 1st All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, November 28, 2019, Kyiv. Bila Tserkva : vydavnytstvo «Avtorytet» FOP Kurbanova Yu. V. 99-102. [in Ukrainian]
10. Chervinska I. (2019) Muzeina pedahohika yak instrument vzaiemodii zakladiv osvity i muzeiv u suchasnomu sotsiokulturnomu prostori [Museum pedagogy as a tool of interaction between educational institutions and museums in the modern socio-cultural space]. Osvitni obrii – Educational horizons, 2. 16-21. [in Ukrainian]